

Het Kindermonument¹

Ido Abram

foto: Dick Neijssel

Aan de Gaaspstraat in de Rivierenbuurt in Amsterdam-Zuid is sinds 1921 een speeltuin. Deze plaats werd in de Tweede Wereldoorlog bijna twee jaar lang door de Duitse bezetters gevorderd en als 'Markt voor Joden' in gebruik genomen. Daarna werd het weer een speeltuin. In 1986 werd daar het Kindermonument opgericht. Het was de verzetsman en februaristaker Dirk Neijssel, die uit zorg en verontwaardiging over racistische en antisemitische incidenten in Amsterdam in die tijd, het initiatief voor dit monument had genomen. Eerst kwam er een werkgroep 'Markt voor Joden', die op 11 mei 1987 overging in de Stichting Kindermonument 'Markt voor Joden'. Vier kunstenaars maakten een ontwerp voor het monument en de buurtbewoners en de kinderen van de vlakbij de speeltuin gelegen St. Catharina Basisschool kozen daar het ontwerp van beeldhouwster en verzetsstrijdster Truus Menger uit.

Haar Kindermonument is een beeldengroep met twee spelende kinderen die onbezorgd van hun vrijheid genieten, plus twee kinderen die niet aan het spel mee mogen doen en troost bij elkaar zoeken. Dit laatste kinderpaar symboliseert Joodse kinderen. Naast de tekst 'Markt alleen toegankelijk voor Joden' staan er op het monument ook de woorden: 'Samen spelen – Samen leven'. Toen het monument nog nieuw was, was één van de vrolijk spelende kinderen wit en het andere zwart. Door de invloed van het weer is in de loop der jaren dit kleurverschil verdwenen.

Het monument werd op 3 november 1986 door de toenmalige burgemeester Ed van Thijn onthuld. Enkele meters van het monument vandaan had Van Thijn als kind tijdens de

¹ Dit artikel is verschenen in Madelon de Keizer & Marije Plomp (Red.) *Een open zenuw. Hoe wij ons de Tweede Wereldoorlog herinneren*. Bert Bakker, Amsterdam, 2010, p. 331-340.

oorlog onderdoken gezeten. Toen ik hem eens vroeg of hij mij zijn speech wilde sturen, die hij bij de onthulling had uitgesproken, antwoordde hij: 'Ik heb toen NIETS gezegd. Ik was letterlijk sprakeloos. Ik kwam daar en keek uit op de plek waar ik mijn eerste razzia had meegemaakt (Vechtstraat). Dat is misschien wel de beste speech die ik ooit heb gehouden.'

Dick Scheffer, toneelspeler en voorzitter van de werkgroep Markt voor Joden en samen met Dirk Neijssel één van de drijvende krachten achter het tot stand komen van het monument, hield op die derde november een echte toespraak. Het hoofdthema daarvan was de onuitwisbare indruk, die de Februaristaking van 1941 op hem had gemaakt, waardoor het 'in menselijk opzicht een morele toetssteen voor zijn latere leven werd'. Het bleek mogelijk verschillen te overbruggen en afkeer en uitsluiting om te zetten in empathie en solidariteit: 'Op een stralende februaridag [in 1941] zijn daar ineens de Amsterdamse arbeiders, die pal staan voor hun Joodse 'gabbers'. Onze pijn is ook hun pijn, ons verdriet is hun verdriet.' Tijdens zijn toespraak typeerde Scheffer zichzelf 'voor alles [als] een kind van het oude Amsterdamse Jodendom: een overlevende, een oog- en oorgetuige van de grote ramp die zich 45 jaar geleden over ons, Joden heeft voltrokken.' De boodschap van het monument, meent Scheffer, zal kinderen aanspreken: 'Ik weet zeker, dat de boodschap van ons 'Kindermonument' door onze jeugd hier begrepen zal worden. Vechten voor een wereld met een menselijker gezicht is niet zinloos!' Hij zag deze strijd onvermijdelijk: 'We zijn het verplicht aan al die mensen, die hun leven hebben gegeven voor onze vrijheid; aan al die mensen, waaronder mijn familie, die zijn weggevoerd en in de kampen vermoord zijn.' Drie weken na de onthulling overleed Dick Scheffer aan een hartaanval. Bij de onthulling heette het gedenkteken officieel nog 'Markt voor Joden'. De leerlingen van de Catharinaschool spraken echter vanaf het eerste ogenblik over het 'kindermonument' en daarom heet het tegenwoordig ook zo.

Een dubbele plaats: speeltuin én Joodse markt

De Buurt- en speeltuinvereniging Amsterdam-Zuid in de Gaaspstraat bestaat nu al bijna 90 jaar. Vier jaar na de oprichting van de speeltuin in 1921 slaagde de vereniging, een door linkse arbeiders opgezet sociaal project, erin met hulp van haar vele vrijwilligers een vakantiehuis in de buurt van Naarden te bouwen. Nu konden kinderen van ouders die het niet breed hadden ook op vakantie gaan en van rust, ruimte en schone lucht genieten. Dat vakantiehuis is nog steeds in gebruik. Tegenwoordig biedt het gebouw van de speeltuin in de Gaaspstraat ruimte aan naschoolse en kinderopvang en kun je er klaverjassen, toneelspelen, aan yoga doen en nog veel meer.

Ter gelegenheid van het 85-jarig bestaan van de speeltuin in 2006 verscheen het jubileumboek *85 jaar voor eigen en buurmans kinderen*. In het voorwoord sprak de vereniging over zichzelf als een unieke vereniging in een unieke buurt. 'Een vereniging met een speeltuin in de eerste plaats om de kinderen te laten spelen. Een vereniging die met z'n diverse clubs al meer dan 85 jaar dient als ontmoetingsplaats voor buurtbewoners, als actiecentrum en die zich inzet om het trieste verleden uit de oorlog in herinnering te houden.'

Daarmee doelde men met name op het verleden van de speeltuin als Joodse markt. In de jaren dertig van de vorige eeuw was één op de drie inwoners van de Rivierenbuurt in Amsterdam Joods. Van de 17.000 Joden die er in die buurt in 1940 woonden overleefden slechts 4.000 de oorlog. De vereniging had tijdens de bezetting relatief veel verzetsstrijders geleverd. Van 3 november 1941 tot 14 augustus 1943 was de speeltuin echter geen speeltuin meer, maar was de plaats door de bezetters gevorderd als Joodse markt. In de oorlog waren er in Amsterdam verschillende Joodse markten (Markten voor Joden). Toen de Joodse kooplieden op 3 november 1941 van de bestaande markten moesten verdwijnen in het kader van de 'arisering van de Joodse kleinhandel', waren de Joodse markten nog niet gereed. Voor deze markten zochten de Duitse en gemeentelijke autoriteiten ruime, omheinde plekken

(‘*gänzlich umzäunte Gelände*’) en daarom dachten zij aan sportterreinen en kinderspeelterreinen. De laatste kregen de voorkeur en het werden er drie: de Oosterspeeltuin aan de Joubertstraat, speeltuin Centrum aan het Waterlooplein en speeltuin Zuid aan de Gaaspstraat. Rond de eerste markt woonden 22.000 Joden, rond de tweede 21.000 en rond de Gaaspstraat eveneens 21.000 Joden, respectievelijk 46,5 procent, 42,5 procent en 23,5 procent van de buurtbevolking.

Op de drie terreinen was plaats voor ongeveer zeshonderd handelaren. De meeste belangstelling ging uit naar de Gaaspstraat in Zuid, de buurt met de meeste koopkracht. Zij die niet voor de Gaaspstraat in aanmerking kwamen, konden naar het Waterlooplein of de Joubertstraat, of ze konden op de sollicitantenlijst voor de Gaaspstraat worden gezet. Al heel snel kwam er een vierde Joodse markt op het Minervaplein en kwamen er nog eens drie hulpmarkten bij ‘alleen voor levensmiddelen en textielwaren’. Bij de ingang van de markten stonden borden met daarop de tekst: ‘Alleen toegankelijk voor Joodsche verkoopers, Joodsche koopers en Joodsche bezoekers’. Nog voor de herfst van 1943 werden de Joodse markten weer opgeheven. De periode 1941-1943 was de tijd van de grote deportaties van de Joden, de eerste op 14-15 juli 1942 en de laatste op 29 september 1943. Eind 1943, toen de meeste Joden waren weggevoerd, werd de Joodse markt aan de Gaaspstraat weer speeltuin. Na de oorlog werd de vereniging weer actief. Vanaf 1979 kwamen er in de speeltuin Duitse groepen op bezoek en waren er contacten met de vrijwilligersorganisatie *Aktion Sühnezeichen Friedensdienste*. Er werden talloze educatieve projecten over de oorlog opgezet, vaak in samenwerking met oorlogsmusea. Sinds de oprichting van de Stichting Kindermonument werken stichting en speeltuinvereniging nauw met elkaar samen in projecten die met de Tweede Wereldoorlog te maken hebben.

Herdenken en educatie

Jaarlijks organiseert de Stichting Kindermonument op de middag van 3 november bij het monument een herdenking, tenzij die dag op woensdag valt (dan komen de leerlingen niet) of in het weekend (dan komen de overheden niet en op zaterdag geldt dat voor de Joodse vertegenwoordigers). In die gevallen kiest men een alternatieve datum dichtbij 3 november. De herdenking is openbaar en alle belangstellenden uit de buurt of daarbuiten zijn welkom. Het monument is door de St. Catharina Basisschool geadopteerd. Dat betekent dat leerlingen van de bovenbouw jaarlijks een belangrijk deel van de herdenking verzorgen. De herdenkingen vinden meestal in het gebouw van de speeltuinvereniging plaats en duren ongeveer twee uur. Ze bevatten als vaste onderdelen een korte toespraak, de presentatie van een schoolproject door leerlingen van de Catharinaschool, een muziekuitvoering en ter afsluiting een kranslegging bij het Kindermonument buiten het gebouw. Bij het wandelen van het gebouw naar het monument geven de schoolkinderen de aanwezige ouders, die slecht ter been zijn, een stevige arm ter ondersteuning.

Foto: Jos Wiersema

De Stichting Kindermonument kondigt jaarlijks het programma aan in *De Speeltuinvuist*, het blad van de speeltuin. In een later nummer van het blad komt dan een impressie van de herdenking te staan. Een aantal – niet alle – van de korte herdenkingstoespraken zijn integraal in de *Vuist* opgenomen: 1986 (de hierboven aangehaalde Dick Scheffer), 1993 (Nelly Frijda, actrice en ‘ex-buurtbewoonster’), 2000 (schrijfster Mies Bouhuys), 2001 (Michael van Praag, voorzitter van voetbalclub Ajax), 2004 (Donald Speelman die sprak over ‘De Tas van Eva’ – Eva was zijn vermoorde moeder), 2005 (Teus van den Berg-Been, de ontwerpster van het Kindergedenkteken in Nationaal Monument Kamp Vught) en 2006 (Salo Muller, fysiotherapeut van voetbalclub Ajax en onderduikkind). Al deze toespraken waren in de eerste plaats *persoonlijk* en gingen over de familie en vrienden die men in de Tweede Wereldoorlog verloren had. Vooral de herinneringen van Dick Scheffer en Nelly Frijda gingen over die verloren wereld.

Maar het persoonlijke sluit het *algemene* niet uit en de sprekers waarschuwden ook voor allerlei hedendaagse vormen van discriminatie, racisme en onrecht – gericht op Joden en anderen, zowel in het groot als in het klein en zowel in als buiten Nederland. Anders dan bij de nationale 4 en 5 meiherdenkingen verwezen de sprekers echter niet naar ‘de Nederlanders die omkwamen bij oorlogen, gewapende conflicten en vredesoperaties na de Tweede Wereldoorlog.’ Een dergelijke algemene boodschap werd nooit uitgedragen. De schoolprojecten van de Catharinaschool hebben deze verbreding van het persoonlijke naar het algemene al vanaf het begin gekend, naast uiteraard het *kindgerichte*. Ter illustratie hiervan enkele haiku’s (5-7-5 lettergrepen) die werden geschreven door leerlingen van groep 7 en 8. Tijdens de herdenking van 2000 lazen zij die voor. De meeste haiku’s gingen niet specifiek over Joden:

Oorlog, dat doet pijn.
Mijn huidskleur is trouwens bruin.
Mijn vijand heet ruzie.

Bommen, geweld, dood,
kinderen huilen, weg huis.
Dit is nu oorlog.

Wat een neus! Je haar!
Wat ben je dik! Ik hoop,
dat er vrede komt.

Twaalf van de veertig haiku's gingen wél over Joden:

Op de Jodenmarkt
mochten alleen Joden zijn.
Ze werden vermoord.

Bij de herdenking van 2008 kwam er een nieuw element bij. Voor het eerst benadrukten de leerlingen het *lokale* – de Rivierenbuurt – door gebruik te maken van het Digitaal Monument Joodse Gemeenschap in Nederland. Dit Digitaal Monument biedt vanaf 2005 iedereen de mogelijkheid na te gaan of er tijdens de Tweede Wereldoorlog Joden in een willekeurige straat in Nederland gewoond hebben. Van de vermoorden onder hen geeft het ook enkele biografische gegevens. De leerlingen van de Catharinaschool maakten van hun project een buurtproject door enkele straten rondom de school in het Digitaal Monument in te voeren en te onderzoeken wat dit voor informatie opleverde. Een van de leerlingen fotografeerde de voordeur van Uiterwaardenstaat 12 en schreef er het volgende gedicht over:

Hersch Mandelkern woonde in de Uiterwaardenstraat.
Opgepakt door een Duitse soldaat.
Geboren in Sanok,
waar hij vertrok.
In 1944 stierf hij,
maar zijn huis blijft voor mij altijd dichtbij.

Foto en gedicht maakten deel uit van de presentatie en tentoonstelling in het gebouw van de speeltuin op 3 november 2008. Bij de herdenking werd ook het lied 'Als het oorlog was' gezongen, dat zo begint:

Ik zag laatst een Bosnische jongen vertolken
hoe het in de oorlog was.
Hoe mensen opeens totaal veranderden
in zijn straat en in de klas.
Zijn buurman, altijd zo aardig en vriendelijk
liep opeens met een geweer.
Begon te commanderen
te vloeken en marcheren
Ging als een gek tekeer
die vriendelijke mijnheer.
Refrein

Dan denk ik aan Kevin, aan Merel en Johan
de kinderen in mijn klas.
Hoe zouden zij zijn, en wat zouden zij doen
als het oorlog was?
[...]

Op deze manier integreerde het Catharinaschoolproject van 2008 vier kwaliteiten van de Holocaust educatie: het persoonlijke, het lokale, het universele en het kindgerichte.

Meer aandacht voor de Rivierenbuurt zelf

Met het aantreden in 2007 van een nieuw bestuur van Stichting Kindermonument begon de belangstelling voor de geschiedenis van de Rivierenbuurt te groeien. De nadruk kwam daarbij te liggen op de speeltuin annex Jodenmarkt als belangrijke plaats van herinnering . Herdenken en educatie kregen allengs een meer lokaal karakter: van, over en door de buurt.

De herdenkingen waren altijd al op de schoolkinderen gericht – alle sprekers hebben daar tenminste hun best voor gedaan. Kinderen leven in het hier en nu en zijn vooral gevoelig voor en geïnteresseerd in algemene thema's zoals onrechtvaardigheid en discriminatie. De aanwezige ouderen, die de Tweede Wereldoorlog zelf meegemaakt hadden, kregen echter wel eens het gevoel, dat het allemaal niet meer over de 'Markt voor Jooden' noch over 'hun' oorlog ging. Toch willen ook zij hun ervaringen kunnen herkennen. De Stichting denkt er daarom nu over bij de komende herdenkingen die beide invalshoeken – algemeen én lokaal – sterker te verenigen.

Zo wil men meer aandacht gaan besteden aan de vraag hoe de mensen, die rondom de speeltuin woonden en destijds alles gezien hebben reageerden op de uitsluiting van de Joden: met afkeer, met onverschilligheid of met instemming? Dan is er de vraag hoe je de beladenheid van de buurt, of van een bepaald huis, bijvoorbeeld Uiterwaardenstraat 12, tot uitdrukking kunt brengen. Armando's term 'schuldig landschap' is immers op de hele Rivierenbuurt van toepassing. Het hierboven geschetste schoolproject heeft daar een vorm voor gevonden. Maar er is, zeker in combinatie met het Digitaal Monument, nog veel meer mogelijk. Tot nu toe lag de nadruk vooral op de slachtoffers, de daders en de verzetsmensen. Langzamerhand verschuift de aandacht naar de omstanders. Nog niet eerder ging het over hen. En toch vormden zij veruit de grootste groep. Ook hierbij zal de Rivierenbuurt centraal staan.

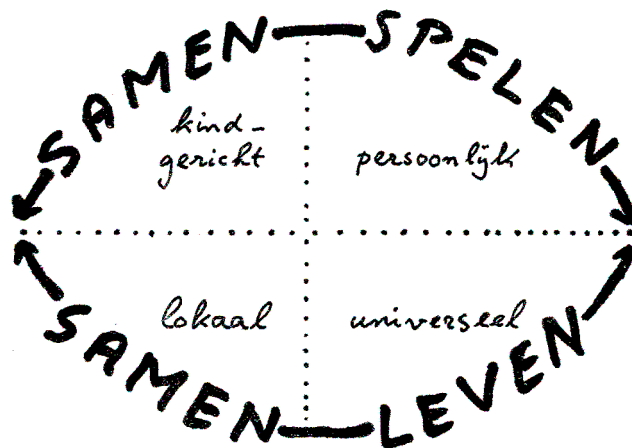
De oorlog was niet alleen een opeenhoping van extreme situaties. Het was ook iets heel alledaags. Voor de meeste mensen ging het dagelijkse leven met zijn zorgen en pleziertjes gewoon door. De gruwelijkheden speelden zich heel ver van de Rivierenbuurt af en drongen niet echt tot de bewoners door. Die alledaagsheid van de oorlog, in combinatie met de 'schuldige buurt', zal in de toekomst zeker meer aan bod komen.

Slot

De combinatie 'speeltuin en monument' heeft zich gaandeweg ontwikkeld tot een verrassend voorbeeld van Holocaust educatie voor met name jonge kinderen. De komende herdenkingen en projecten zullen persoonlijk, lokaal, universeel en kindgericht zijn. Al deze elementen waren al aanwezig in de toespraak, die Dick Scheffer bij de onthulling van het monument in 1986 uitsprak. Voor hem was het 'lokale' toen de oude Amsterdamse Jodenhoek: 'Mijn ouders hadden daar op de hoek van de Foeliestraat en de Foeliedwardsstraat een klein kruidenierswinkeltje, in de volksmond ook wel 'Sjtinkeltje' genoemd. [...] Iedere zondagmorgen met mijn vader naar de Jodenhoek, voor mij als jochie van 8 à 10 jaar een feest, een fascinerend spektakel: de man met de gedresseerde vogeltjes, het vlooientheater, de standwerkers, de snoepstalletjes, het was kermis, circus, variété, revue, alles tegelijk. [...] Op

zondagmiddag naar Heck op 't Rembrandtsplein, waar ik onder het genot van een ``chineesje'' met hoogrode konen van opwinding met mijn ouders naar een zigeuner- of damesorkest zat te luisteren. En dan op maandagmiddag met mijn moeder naar 't Waterlooplein, waar ik, vaste prik, altijd een ``spatsie'' [ijsje] van Montezinos kreeg.' Nu heeft het lokale zich verschoven naar de Rivierenbuurt, de speeltuin en het Kindermonument.

Op het voetstuk van de twee spelende kinderen van het monument staat het motto 'Samen spelen – Samen leven'. Het is ook een opdracht. De karakteristieke 'persoonlijk', 'lokaal', 'universeel' en 'kindgericht' kleuren deze opdracht en bepalen de aard van de jaarlijkse herdenkingen en educatieve activiteiten. Het onderstaande diagram vat dit samen.

De pedagogische krachtproef voor opvoeders en docenten is de voorgenomen initiatieven concreet vorm te geven op een manier, die jonge kinderen niet afschrikt, maar juist aantrekt en uitdaagt. Bovendien moet het kindgerichte niet kinderachtig zijn en ook de volwassenen aanspreken. Dat is een moeilijke maar geen onmogelijke opgave. Niet voor niets draagt een publicatiereeks voor de studie van kinder- en jeugdliteratuur de naam 'Literatuur zonder leeftijd'. Waarom zou wat voor goede literatuur geldt – geschikt voor alle leeftijden – ook niet voor herdenkingen kunnen gelden?

Literatuur

Buurt- en Speeltuin Vereniging Amsterdam, *85 jaar voor eigen en buurmans kinderen* (2007).

Het blad van de Buurt- en Speeltuinvereniging Amsterdam-Zuid, *De Speeltuinvuist* (jaargangen van 1986 tot heden).

Roest, Friso en Jos Scheren, *Oorlog in de stad. Amsterdam 1939-1941* (Amsterdam, 1998).

Stegeman, Jannie, *Hiernaast zijn ze weggehaald.... Vervolg en verzet in de Rivierenbuurt 1937-1945* (Amsterdam, 1985).

Walda, Dick, *'Amsterdam-Zuid' in oorlogstijd* (Amsterdam, 1986).

Website:

<http://www.kindermonument.nl/>.